

Відображення антропогенних факторів у народній природничій термінології

Віктор КУЙБИДА,

доктор історичних наук, професор

Починаючи з кембрію, за останні 600 млн років характер основних кругообігів на Землі істотно не змінювався. Постійно проходили і здійснюються сьогодні фундаментальні геохімічні процеси: накопичення кисню, зв'язування інертного азоту, осаджування кальцію, утворення кременистих сланців, відкладання залізних і марганцевих руд, накопичення фосфору тощо. Змінювалася лише швидкість цих процесів. Починаючи з карбону, маса живої речовини біосфери залишалася приблизно сталою, що зумовлено передусім діяльністю самої живої речовини, яка фіксує сонячну енергію з певною швидкістю і забезпечує біогенну міграцію атомів. Живі організми на Землі самі стабілізують умови свого існування, а це дає їм змогу забезпечувати життя нескінченно довго. Однак на сьогодні людство за потужністю впливу на поверхню оболонки планети майже не поступається сумарній дії живих організмів, а в деяких моментах перевищує її. Використання здобутків науки, потужної техніки, велетенських енергетичних ресурсів біосфери прискорюють геохімічні перетворення природи.

Окремі аспекти впливу антропогенного фактора на природу відображено у народних термінах. На сьогодні відсутнє комплексне дослідження зі збору народних екологічних термінів і понять та їх класифікації за тематичними підгрупами. Водночас результати наукових розвідок з означеної проблеми будуть цікавими з погляду екології, лінгвістики, історії науки і техніки та можуть бути використані у навчально-виховному процесі. У зв'язку з цим обрана тема дослідження є надзвичайно актуальною.

Метою статті є узагальнення характеристики та класифікації народних екологічних термінів і понять щодо впливу людини на природу: спалювання, вирубування та викорчування лісів, рибальства, мисливства, штучної регуляції чисельності популяцій тварин.

1. Спалювання, вирубування та викорчування лісів. Здавна для розширення площі орних земель люди вдавалися до спалювання значних ділянок лісу. Тривалий час навіть існувало так зване підсічно-вогневе господарство. Починаючи з XIV ст. в Україні, Поліссі і Лісостепу, розвивалося виробництво поташу, який виробляли з попелу спалених дерев. Біля кожного такого виробництва була попільня (попельня) – приміщення, де зберігали попел і технологічно його обробляли. Звідси виникла значна кількість географічних назв України, наприклад, Вигар, Вигарі – болото (відповідно в с. Радехів Любомльського р-ну Волинської обл. і Лопатин Радехівського р-ну Львівської обл.); Вижар – ставок (с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл.); болото (с. Гішин Ковельського р-ну Волинської обл.); Згар – рр.: 1) п. пр. Південного Бугу;

2) л. пр. Золотоноші (бас. Дніпра); Згарка – р., п. пр. Згару (бас. Півд. Бугу); Згарок – р., л. пр. Згару (бас. Півд. Бугу); Зольня – р., л. пр. Уборті (бас. Прип'яті); Попільня – смт, рц. Житомирської обл. та ін.) [15].

Спалювання, вирубування та викорчування лісів зумовило появу термінів із зафіксованим характером антропогенного впливу людини на природу: **багач** [9] – смолисте дерево для підпалу, **вичистокъ** [3] – «корчунокъ, викорчуване місце (поле) въ лісі» (с. 18), **згарище** [18] – «пожарище (місце після пожежі)», **згарь** [18] – 1) «згарище»; 2) «вигорілий ліс», **зрубань** [8] – «рубка лісу», **корпач** [4] – «той, хто викорчує дерева», **корпачка** [4] – «викорчуване дерево», **корчівка** [19]; **корчун** [4] – «викорчуване місце», **маяк** [20] – «дерево, залишене після вирубування лісу», **насічник** [20] – «дерево, залишене під час вирубки лісу», **огарь** [20] – «обпалений пень», **опалінки** [5] – «обпалені дерева», **опалюх** [5] – «обгоріле дерево в лісі, обгорілий пень», **паленина** [6] – «випалене місце в степу, в лісі», **пенькове** [6] – «плата лісничому за вирубку лісу», **пеньковщина** [6] – «ліс на зруб», **погориджа** [6] – «пожежа, пожарище», **погоронине** [6] – «палені пожежею дерева, хліба», **попельник** [6] – «випалювач попелу», **чертіж** [16] – «ділянка, очищена від пнів, кущів для посіву».

2. Рибальство. Рибальством, мисливством та збиранням плодів людина займається ще з середини останнього льодовикового періоду. Вже тоді з кременю виготовляли гачки, гарпуни, остроги. В епоху кам'яного віку лов риби був однією з основ первісної економіки. На межі V і IV тисячоліть до н.е. виникає землеробство, а в III тисячолітті до

н.е. – скотарство, але рибальство зберігає і посилює своє значення. Від сільського господарства рибальство відокремилася у XII–XIII ст., а згодом з'явилися «пашенні» ловці, «непашенні» рибалки і цілі поселення рибалок-професіоналів. На думку В.Сабодаша, спочатку рибальство велося у невеликих водоймах простим способом лову [17]. У неоліті з'явилися рибальські човни, і це розширило можливості для рибальства. На човнах вже можна було ловити рибу далеко від берега у крупних водоймах. Якщо з розкопок ранньослов'янських поселень I тис. н.е. у Східній Європі предмети рибальського спорядження обчислюються одиницями, то у культурних нашаруваннях давньоруського часу їх кількість збільшується у десятки разів.

Після хрещення Київської Русі посилення споживання риби зумовлювалося релігійними традиціями, коли під час постів риба ставала чи не найосновнішим харчовим продуктом. Льодоруби, пешні, пристосування до пересування на льоду та інші археологічні знахідки X–XIII ст. засвідчують про існування на Русі зимового рибальства. Під товстим шаром льоду рибу глушили спеціальними дерев'яними колотушками, б'ючи нею по кризі. У писемних джерелах XVI ст. фіксується наявність значної кількості професійних рибалок у промислових селищах і слободах. Арсенал лову (сітки, гачки, остроги, гарпуни та ін.) доповнився досконалішим знаряддям. На зміну сіткам із волокон липового лика, кропиви, поплавцям із кори сосни та осоки, кам'яним грузилам, кістяним або дерев'яним гачкам стали використовувати сітки з кінського волосся, ниток з бавовни і льону, а ще пізніше – снасті з синтетичних волокон, металеві гачки, грузила тощо. Вважають, що любительський лов відділився від промислового на певному етапі розвитку культури – близько 6–5 тис. років до н.е., і під час удосконалення відмежувався від браконьєрства. Для браконьєрського лову притаманна стихійність, жорстокість та надмірність у використанні сіткових знарядь (бреднів, волоків, неводів, топтух, ставнів, сіток-«павуків» та «телевізорів», ятерів, вершів, саків тощо). Браконьєри застосовують електролов, глушіння риби електрострумом високої напруги, вибухівкою, трують рибу хлором, бурою, горіховою шкаралупою, а справжні рибалки цього не використовують. На сьогодні існують три види рибальства: промислове, любительське і браконьєрське.

Завдяки поширеності та з огляду на тривалий час існування рибальства, народних термінів у цій галузі чи не найбільше. У наявних дослідженнях представлено 206 народних термінів на позначення рибальських снастей, 18 – плетіння рибальських сіток і 70 термінів, що характеризують процес лову риби та її перероблення, наприклад: **бичешник** [2] – «рибалка, що ловить бички», **бовт** (с. Біляни, Віницької обл.); **бот** [22] – «дво–триметрова палиця з невеликим резиновим кругом або конусом на кінці для полохання риби та раків з берега та у воді», **джулун** [3] – «рибальський курінь, покритий повстю

або шкурою», **дуванчик** [3] – «рибалка, що працює за пай», **забродчик** [18] – «працівник, який займається рибною ловлею сітками на заводах», **каламага** [3] – «рибальська сітка», **кляшники** [1] – «крила невода з дерев'яних кілків; до них підв'язують вантаж, щоб достали до дна», **куга** [1] – «поплавок для матні у вигляді звичайної бочечки, яка вказує на центр невода», **лобас** [4] – «пункт прийому риби», **суканка** [6] – «товсті нитки для ятера; рибальське веретено для змотування тонких вірвовок» та ін.

3. Мисливство. З раннього періоду первісного життя людського суспільства, ще в доісторичні часи, життя людини залежало від полювання. Археологи визначають, що первісна мисливська зброя має вік близько 100 тис. років. Про давність полювання як виду діяльності свідчать скульптурні зображення, малюнки палеолітичної людини на скалах і стінах печер. Грунтовне дослідження А.П. Корнеєва «История промысла диких зверей на Украине» (1953) доводить, що в окремі місяці року полювання могло бути єдиним джерелом існування первісної людини [14]. Об'єктами полювання в епоху палеоліту були переважно дрібні тварини: молюски, ящірки, птахи, гризуни і дрібні ратичні та копитні, а мисливською зброєю – дубинки, ручні рубила, виготовлені із каменю. До кінця палеоліту в первісних людей мисливство стає однією з галузей їх праці. Розкопки Мезенської, Горцівської, Чулатовської, Журавської палеолітичних стоянок на Україні засвідчують, що первісні родові общини використовували переважно колективне полювання. У цей час вже добували крупних мамонтів, мохнатих носорогів, турів, зубрів, оленів, ведмедів, диких кабанів та ін. Звірів заганяли в ущелини, яри, ями і вбивали їх камінням. Вогнем, криками тварин спрямовували до скель, звідки здобич падала вниз і гинула. Відомий знавець фаун минулих епох України І.Г. Підоплічко в яру площею 190 кв. м на правому березі р. Кринка знайшов залишки кісток 983 зубрів та значну кількість кісткових і кремнієвих наконечників списів, якими вбивали звірів. До кінця палеоліту вже вмiли користуватися луком, стрілами, рогатиною. Це робило полювання дещо безпечнішим і успішнішим. Промисел диких звірів давав людині їжу, одяг та житло. У трипільців землеробство та одомашнення диких тварин почало витісняти полювання як галузь праці. Полювання часто набувало характеру захисту сільськогосподарських посівів від кабанів, біків, оленів і охорони стад домашніх тварин від хижих звірів. З античних трактатів відомо, що у V–IV ст. до нашої ери скіфи міняли хутра і шкіру диких звірів на грецьку зброю, тканини, посуд, вино та інші товари. Для лову звірів уже використовували різні механічні засоби: сільці, кляпці, капкани, кошi (для бобрів). Деякими із цих засобів користуються і понині. В епоху палеоліту полювання задовольняло потреби споживання, а у слов'янський період воно набуло промислового характеру. У дослідженнях П.Н. Третьякова доведено, що в розкопках городищ VII–X ст. кістки домашніх тварин переважають, фрагменти скелетів диких звірів зустрічаються не більш

як 15–20%. Подібні факти засвідчують, що полювання як джерело здобуття м'яса поступилося вирощуванню одомашнених тварин. В часи Київської Русі шкури білок, куниць, норок, лисиць виконували ще й функцію засобів платежу чи грошей. Нерелігійні картини-фрески мисливського промислу на стінах веж Київського храму св. Софії підтверджують, що під час добування звірини князівські дружинники залучали мисливських собак та птахів. У козацьку добу територія сучасної Київської і Полтавської областей була суцільною смугою «бобрових гонів і звіриних ловів». З XVI ст. полювання як розвага стало привілеєм поміщиків і польської шляхти. Починаючи з XVII ст., відбулися якісні і кількісні зміни фауни України, звірів стало значно менше, а деякі, наприклад, Тури *Vos primigenius* зовсім зникли. У XVIII ст. з території центральної України витісняються стада сайгаків, диких коней тарпанів на південь в приазовські степи, а в кінці XIX ст. вони зникли і звідси. Могутнім поштовхом до збіднення фауни став розвиток землеробства, розширення посівних площ, використання вогнепальної зброї. На сьогодні полювання має характер розваги або спортивний інтерес. Такий тривалий період історії полювання залишив по собі цікаву термінологічну спадщину, наприклад: **бобровик** [2] – «мисливець на бобрів», **башловка** [6] – «розподіл здобичі», **башлування** [2] – «зняття шкури», **білоголовка** [22] – «табуїстична заміна слова *жінка*, яке не можна було вимовляти під час полювання», **близниця** [2] – «рушниця-двостволька», **вижлиця** [18] – «лягава собака», **дик** (с. Гланишів, Київської обл.) – «дикий кабан», **дичак** [18] – «дикий звір», **дубельтівка** [3] – «двостволька», **забійниця** [2] – «знаряддя для вбивання ховраха», **звірівник**, **звірник** [18] – «звіринець», **здоба** [18] – «здобич», **каповий**, **капові пси** [8] – «мисливські собаки», **клинтух** [19] – «пиж, клейтух», **когутук** [26] – «курок рушниці», **космач** [4] – «ведмідь (у мові мисливців)», **кусяга**

[4] – «курок (у рушниці)», **лютрові залізця** [3] – «різновидність пастки для лисиць, куниць, тхорів та ін. подібних звірів», **мартюк** [20] – «заєць, який народився в березні», **набияк** [2] – «шомпол», **нелови** [4] – «час заборони полювання», **нюхрити**, **нюхрити**, **нюхтити** [5] – «чути нюхом слід звіра і йти цим слідом», **окучка** [4] – «(у мисливців) огорожа з лозини біля качинового гнізда», **очеп** [25] – «сілце для ловіння птахів», **пастрьома** [5] – «шматок м'яса або сала в пастці як принада для звіра», **поколодва** [3] – «капкан на лисицю і куницю», **полів** [4] – «полювання», **польованець** [5] – «мисливець», **понтер** [25] – «порода мисливських собак, які роблять стійку, показуючи дичину», **псиця** [5] – «сука», **псюрництво** [5] – «полювання з псами», **снурки** [6] – «Бекаси, курки, дубельти и інші болотяні птахи ловлять на снурки. Встромляють два не дуже довгі патики простопадно в землю, а в горі до их кінців прив'язують шнурокъ, такъ щобъ бувъ натягнений, до котрого відтакъ укріплюють численні сільки. Потомъ намуль підгортають вь той спосібъ, що гребелька утворить ся сягаюча ажъ підъ самъ шнурокъ. Птахи идуть клівати тотъ намуль; инший небачно встромивши голову вь сільку, ловить ся» [6, с. 33], **стріливо** [6] – «боеприпаси».

4. Штучна регуляція чисельності популяцій тварин. Чисельність популяцій тварин залежить від величини народжуваності, смертності, міграції (вселення або виселення) особин. Всі екологічні фактори так чи інакше впливають на кількість особин у популяції. Сприятливі умови неживої природи (температура, світло, тиск, вологість повітря, сольовий склад води, вітер, тип ґрунту, рельєф місцевості тощо) можуть сприяти спалаху розмноження виду, як це буває у стадних саранових, а несприятливі – знижувати кількість особин у популяції. Внутрішньовидова і міжвидова взаємодія, що є основою біотичних чинників, розширює спектр способів

підтримання гомеостазу популяцій. У шістдесятих роках минулого століття Г.О. Вікторов описав схему, що ілюструє дію регулюючих факторів на комах. Катастрофічному збільшенню чисельності популяцій комах з великою плодючістю послідовно протистоять такі біотичні чинники, як хижацтво, паразитизм, внутрішньовидова конкуренція. При повільному зростанні щільності популяції оптимальну чисельність комах підтримують багатодні хижаки, для яких цей вид складає лише частину раціону. Якщо вони не спроможні виїсти увесь приріст жертви, їх регулююча роль послаблюється. З'являються сприятливі умови для швидкого розмноження спеціалізованих ентомофагів, які легше знаходять їжу. Якщо не відбувається суттєвого зниження кількості комах, масово розмножуються спеціалізовані паразити, а часті контакти сприяють спалаху інфекційних захворювань. Оптимізація чисельності популяції здійснюється різноманітними внутрішньопопуляційними механізмами та межею, яку визначають ресурси середовища існування. У цій складній системі зв'язків кожна наступна ланка ніби «підстраховує» попередню. Останнім часом на чисельність багатьох тварин суттєво впливає діяльність людини. Переважно негативний антропогенний вплив посилюється зростанням заселеності планети людьми і зменшенням ареалів мешкання тварин, значним тиском результатів діяльності людини на фауну Землі. Штучна регуляція чисельності тварин здійснюється шляхом знищення «шкідливих» комах, гризунів, паразитів, полювання, рибальства. Регуляція чисельності одомашнених тварин майже повністю підпорядкована людині. Різні сторони антропогенного впливу на чисельність особин у популяціях, зокрема і позитивні, були акумульовані у народній термінології, наприклад: **зицлювати** [18] – «займатися знищенням собак», **жирювисько, жирювище** [3] – «місце годівлі», **зabійниця** [2] – «знаряддя для

вбивання ховраха», **зарибити** [18] – «розвести, напустити риби в ставок», **зарибок** [18] – «риба, випущена в воду для розплоду», **затруювати** [18] – 1) «отруювати, насичувати отрутою»; 2) «заражати, заразити», **звірівник, звірник** [18] – «звіринець», **ід, ід** [3] – «отрута», **менажерія** [4] – «звіринець», **натрава, труїзна** [6] – «отрута», **піддирати** [3] – «дерти гнізда», **пташник, птичар** [5] – «птахолов», **травло** [6] – «протрава», **трукка** (с. Біляни, Віницької обл.) – «отрута», **фігулка** [5] – «отрута (для звірів)».

Отже, проведений аналіз засвідчує широке представництво народних екологічних термінів щодо впливу антропогенного фактора на природу: спалювання, вирубування та викорчовування лісів, рибальства, мисливства, штучної регуляції чисельності популяцій тварин. На тлі змін у взаємодії людей з природою, втратою значної кількості сільськогосподарських, мисливських, рибальських технологій, засобів їх забезпечення та носіїв національних термінів зникають і народні екологічні назви й поняття. Збіднення народного екологічного термінологічного багатства мови веде до збіднення культури кожного народу.

Література

1. **Василенко В.Н.** Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: отдѣлы I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія / В.Н. Василенко.– Харьков: Типографія «Печатное Дѣло», кн. К.Н. Гагарина, Клочковская, 1902. – 80 с. – (Етнографическіе матеріали собранные по Полтавской губернии).
2. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіі природописної, народнѣи и замѣтка о волоськімъ-павуку / І.Верхратський.– Львівъ: Въ печатні М.Ф.Поремби, Т. 1. – 1864. – 18 с.

3. *Там само.* – Т. 2. – 1869. – 40 с. – (Въ додатку: декотрі повірки, забобони и пр.).
4. *Там само.* – Т. 3. – 1869. – 23 с.
5. *Там само.* – Т. 4. – 1872. – 23 с.
6. *Там само.* – Т. 5. – 1872. – 40 с.
7. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної / І.Верхратський.– Львів: З печатні Товариства имени Шевченка, Т. 6. – 1879. – 24 с.
8. *Верхратський С.* З нотаток сільського лікаря / С.Верхратський // Шлях до здоров'я. –1926. – С. 57.
9. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1: А-Г / укл. – Р.В. Болдирев та ін. – 1982. – 631 с. – (Словники України).
10. *Там само.* – Т. 2: Д-Копці / [укл.: Р.В.Болдирев та ін.]. – 1985. – 570 с. – (Словники України).
11. *Там само.* – Т. 5: Р-Т / [укл.: Р.В. Болдирев та ін.]. – 2006. – 703 с. – (Словники України).
12. *Там само.* – Т. 3: Кора-М / [укл.: Р.В. Болдирев та ін.]. – 1989. – 549 с. – (Словники України).
13. *Там само.* – Т. 4: Н-П / [укл.: Р.В. Болдирев та ін.: ред. тому: В.Т. Коломієць, В.Г. Скляренко]. – 2003. – 656 с.
14. *Корнеев А.П.* История промысла диких зверей на Украине / А.П. Корнеев.– К.: Изд. Киев. гос. ун-та им. Т.Г. Шевченко, 1953. – 36 с.
15. *Куйбіда В.В.* Екологія і географічні назви: [монографія] / В.В. Куйбіда. – Фастів: Поліфаст, 2002. – 176 с.
16. *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
17. *Сабодаш В.М.* Риби водойм Київського доквілля: науково-екологічний і правовий посібник / В.М. Сабодаш, Ю.Г. Процан, А.І. Смірнов. – К., 2003. – 192 с.
18. *Словарь* української мови / Б.Грінченко. – К.: Т. 1. – 1907. – 494 с.
19. *Там само.* – Т. 2. – 1908. – 573 с.
20. *Там само.* – Т. 3. – 1909. – 506 с.
21. *Там само.* – Т. 4. – 1909. – 547 с.
22. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. в 4-х т. / М.Фасмер; пер с нем. и доп. О.Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: (А-Д).– 1986. – 573 [3] с.
23. *Там само.* – Т. 2: (Е-Муж). – 1986. – 671 [1] с.
24. *Там само.* – Т. 3: (Муза-Сят). – 1987. – 830 [2] с.
25. *Там само.* – Т. 4: (Т-Ящур). – 1987. – 860 [4] с.
26. *Шухевич В.* Гуцульщина / В.Шухевич. – Львів: НТШ, 1899–1901. – Т. IV–V.

Анонси

Віктор КУЙБІДА

Відображення антропогенних факторів у народній природничій термінології

У статті здійснено аналіз деяких аспектів впливу антропогенного фактора на природу: спалювання, вирубування та викорчовування лісів, рибальства, мисливства, штучної регуляції чисельності популяцій тварин, що відображено в народних термінах.

Ключові слова: антропогенні фактори, народні терміни, спалювання лісів, рибальство, мисливство.

Віктор КУЙБІДА

Отражение антропогенных факторов в народной естественной терминологии

В статье осуществлён анализ некоторых аспектов влияния антропогенного фактора на природу: сжигания и вырубki лесов, рыбной ловли, охоты, искусственной регуляции численности популяций животных, что отображено в народных терминах.

Ключевые слова: антропогенные факторы, народные термины, сжигание лесов, рыбная ловля, охота.

Victor KUYBIDA

Mapping anthropogenic factors in people's natural terminology

This article reveals the analysis of some aspects of anthropogenic impact on the nature: deforestation, forest burning and eradication, fishing, hunting, artificial regulation of the number of animal populations in folk terms.

Keywords: antropogenic factors, folk terms, forest burning, fishing, hunting.

